

УДК 94(477):329.36 «1920/1930»

Юлія Коцур

Вплив антирелігійної політики радянської влади в кінці 20–30-их років ХХ століття на традиційну культуру українців Роменщини

На основі архівних матеріалів та зібраних авторкою свідчень очевидців досліджується вплив політики радянської влади в кінці 20-х – 30-х роках ХХ століття на традиційну культуру українців Роменщини. Розкриваються методи боротьби з «контр-революційними елементами» серед церковнослужителів. Наводяться приклади залучення до антирелігійної пропаганди працівників науки та культури, а також членів Спілки воєнничих безбожників для організації антирелігійних кутків, виставок, концертів, показу антирелігійних кінофільмів тощо. Через сувору заборону та покарання селяни святкували традиційні релігійні свята потайки та уникали роботи в ці дні у колгоспах та на виробництвах. Зроблено висновок, що антирелігійна політика радянської влади призвела до втрати значної частини обрядових елементів традиційних свят, а самі свята продовжували існувати вже в трансформованому вигляді.

Ключові слова: антирелігійна політика, антирелігійна пропаганда, свято, обряд, село, Роменщина

Yuliia Kotsur

Influence of the Soviet government's anti-religious policy in the late 20–30's of 20th century on traditional Ukrainian culture of Romny region

Based on archival materials and testimonies of witnesses collected by the author, the influence of the Soviet government's policy in the late 20's–30's of 20th century on traditional culture of Romny region is revealed. Methods of dealing with «counter-revolutionary elements» among the clergy are revealed. Examples of inclusion of science and cultural workers into anti-religious propaganda, as well as members of the League of Militant Atheists to organize anti-religious corners, exhibitions, concerts, film screening etc are showed. Because of the strict prohibition and punishment farmers celebrated the traditional religious holidays secretly and avoided to work these days in farms and in the factories. It is concluded that anti-religious policy of the Soviet authorities led to the loss of much of the ritual elements of traditional celebrations, and the holidays themselves continued to exist in transformed form.

Keywords: anti-religious policy, anti-religious propaganda, holyday, ritual, village, Romny region

У 20 – 30-их роках ХХ ст. українське селянство зазнало чимало потрясінь, які головним чином відбилися на традиційній культурі. Духовна культура українців міцно трималася на головних заповідях християнства і глибокій вірі. Весь життєвий цикл української селянської сім'ї

був тісно пов'язаний з календарною обрядовістю, що в свою чергу залежала від релігійних свят та постів. Тому трансформувати селянську етнокультуру без підриву релігійності було неможливо. Розуміючи це, радянська влада, маючи на меті творення «нової» радянської культури, розпочала рішучий наступ на релігію. Основними засобами боротьби проти релігійності українців були репресії проти церкви та священників, активна атирелігійна пропаганда, заборона святкувати традиційні свята та здійснювати обряди з участю священнослужителів. Результатом такої політики радянського тоталітарного режиму стало масове закриття, а потім знищення сотень церков по всій території України, фізичне винищення священників, репресії та переслідування віруючих та деформація народної культури.

Дане дослідження має локальний характер, воно охоплює територію Роменщини. Нині це один із районів Сумської області. У досліджуваний період ця територія входила до складу Харківської обл., згодом до Чернігівської, а в січні 1939 р. увійшла до складу Сумської обл.

В історіографії ця тема не достатньо висвітлена, оскільки дослідження має локальний характер. Зважаючи на мізерність матеріалу в регіональній історіографії, цінним для нашого дослідження є збірник «Полтавщина» [1], який містить важливі історико-етнографічні дані про розвиток краю в кінці 20-х років ХХ ст. Деяку інформацію можна отримати з дослідження Я. Мандрика, який звертає увагу на політику комуністичного режиму, що призвела до деформації загальнолюдських цінностей та духовного спустошення народу [2]. На думку автора, акції, пов'язані з нищенням церков та з торгівлею церковними цінностями, «негативно відбилися на моральному і психологічному стані населення, були однією з причин, яка привела до деградації його культурного розвитку» [2, с. 210]. Репресії комуністичного режиму проти церкви також висвітлює у своєму дослідженні О. Удод. Хоча це дослідження не містить конкретної інформації про Роменщину, проте допомагає краще зрозуміти основні напрями боротьби радянської влади з церковниками та прослідкувати настрої народу під час проведення антирелігійних кампаній [3].

Найбільш інформативною для нашого дослідження є «Книга пам'яті Сумської області. Том II. Мартиролог втрачених святинь», яка містить дані про зруйновані церкви Сумщини [4]. Автори праці наводять архівні документи, які свідчать про сваволю активістів сто-

8. Історичний та політологічний контекст свободи совісті

совно віруючих та священнослужителів, ставлення жителів Сумщини до антирелігійної пропаганди та руйнування святинь. Інше регіональне дослідження О. Сотника [5] надає нам деяку інформацію про репресії комуністичного режиму проти церкви та церковнослужителів Сумщини. Широкий спектр проблем релігійного характеру у своєму дослідженні розглядає Т. Євсєєва. Авторка вказує на значні зміни в народній обрядовості та релігійному житті українських селян, які відбулися внаслідок політики радянського керівництва. Насамперед це заміна традиційних релігійних свят на нові – радянські, серед них найбільші християнські свята Різдво та Великдень [6]. На її думку, найважчим наслідком цього періоду є злам історичної традиції. Проте зазначені дослідження надають нам лише загальні відомості про антирелігійну політику радянської влади в кінці 20-х–30-х роках ХХ ст. На регіональному рівні дана тема мало розроблена. Тому метою даного дослідження є висвітлення впливу антирелігійної політики радянської влади в кінці 20-х – 30-х роках ХХ ст. на традиційну культуру українців Роменщини.

Радянська влада розгорнула широкомасштабну боротьбу по викриттю та покаранню «контрреволюційних елементів» серед церковнослужителів в усіх областях УРСР і взяла курс на посилення антирелігійної роботи [7]. Ці кампанії вилилися в нову хвилю не тільки переслідування та фізичного знищення священників, а й у закриття та руйнування церков. Якщо на початку 1930-х р. антирелігійна боротьба мала на меті закриття церков, переобладнання та використання їх для інших потреб, то після 1936 р. – їх повне знищення.

При закритті вилучалося все церковне майно: килими, рушники, ризи, хустки, меблі, всі речі з кольорового металу і здавалося в Райфінвідділ [8, арк. 1]. Подібна ситуація була і з синагогами, які в краї зосереджувалися переважно в м. Ромни. В архівних документах знаходимо справи, які містять листування з релігійними громадами з приводу закриття синагоги № 8. В одному з листів йдеться про прохання вірян не закривати останню синагогу, оскільки сім уже закрили. Під листом підписалося 358 осіб, віком від 60 до 90 років [8, спр. 240, арк. 4].

Разом з тим в другій половині 1930-х р. пожвавлюється діяльність Союзу воєвничих безбожників (СВБ), який розгорнув широку антирелігійну пропаганду, що проводилася його членами. Значну роль в

антирелігійній пропаганді відіграла газета «Безбожник», яка виходила з 5 липня 1937 р. В архівних документах міститься довідка з критикою першого номера цієї газети [7, арк. 19].

Основними завданнями кожного осередку СВБ, відповідно до інструкції, було здійснення таких заходів: систематична і повсякденна антирелігійна пропаганда на основі конституції СРСР, щоб усіх віруючих переконати в шкідливості релігії і перевиховати їх у невіруючих, подолати темряву, релігійні забобони. Вербування нових членів СВБ проводити на всіх зборах та індивідуально, переконуючи в шкідливості релігії на конкретних фактах зі свого міста чи села. На підприємствах та в колгоспах залучали до СВБ, проводячи пропаганду марксистсько-ленінського вчення про людське суспільство і виникнення релігії, про світобудову, про різні природознавчі науки. Осередок мав організувати при культосвітніх закладах – клубах, червоних кутках, бібліотеках – антирелігійні гуртки для вивчення історії релігії та атеїзму, а також різних наук про світобудову, виникнення життя, походження людини. Заняття потрібно було проводити відкрито, організувати і приєднувати до них вірян, щоб звільнити їх від релігійного дурману. Осередок залучав всі культурні сили – науковців, письменників, інженерів, учителів, агрономів, лікарів, техніків, стахановців, ударників [7, арк. 28–30].

Основну антирелігійну пропаганду протягом 30-х років ХХ ст. поклали на працівників науки та культури. Доповіді проводилися в різних установах м. Ромни та району, де працювала переважна більшість вірян, і стосувалися походження релігії [9, 19 березня 1932 р., с. 4], її шкідливої ролі [9, 28 березня 1932 р., с. 5], а також протиріч між наукою і релігією [9, 7 жовтня 1932 р., с. 27].

Для більшого впливу на селянство СВБ організовував в усіх селах антирелігійні кутки, виставки, концерти, показ антирелігійних кінофільмів, колективне слухання доповідей по радіо. Також організовували екскурсії в антирелігійні музеї [7, арк. 30]. Розповіді екскурсоводів з критикою конкретного віровчення доводили походження і антинаукову суть релігійних ритуалів [10, с. 5]. Музейні працівники мали доводити відвідувачам, що об'єктивна шкода будь-якої релігії в тому, що вона за певне людину в невірі в сили людства і техніки [10, с. 91].

Протягом досліджуваного періоду також посилювалися кампанії проти народних і релігійних свят, які були інститутом соціалізації люди-

8. Історичний та політологічний контекст свободи совісті

ни. Як відомо, головним завданням радянської влади стало «подолання старих традицій та забобонів» заради долучення селян до господарського та державного будівництва [11, с. 130]. В постійній пропаганді агітаторів також йшлося про шкоду церковних свят для селян [12, с. 44].

Слід зауважити, що зі спогадів очевидців видно, що пропаганда проти релігійних свят у селі також була досить активною. Вона велася відразу з декількох напрямків: з боку колгоспного керівництва, з сільської ради, зі школи, сільбуду або хати-читальні. За свідченнями Молодець Марії: «Закрили церкву, бо більшовикам вона не нравилася, поробилися всі атеїстами. У старших класах вели пропаганду проти церкви. Ну і нам казали, що паски не святить, яєць не красить і не святить. Різдво не празнують, кутю не варить. Ну люди все одно робили і празнували собі тихенько, хоч і провіряли, чи не празнують» [13, № 65, арк. 138].

Що стосується Різдва, то його й надалі селяни Роменщини намагалися святкувати. Оскільки церкви в більшості сіл були закриті ще в першій половині 1930-х рр., частина селян в це свято намагалися побувати на богослужінні, часто заради цього доводилося долати великі відстані [13, № 4, арк. 16]. Значна частина різдвяної обрядовості була втрачена ще в 1932–1933 рр. Через Голодомор селяни не мали можливості приготувати ритуальні страви, які були характерні для різдвяних свят. Часто вони жертвували останніми продуктами, готували сурогатні страви, більш-менш схожі на традиційні.

Колядки та щедрівки, які були невід'ємною складовою різдвяної обрядовості, поступово стали побутувати в зміненому вигляді через заборону з боку влади. Колядники вже не ходили великим групами, а вітали односельчан поодиночці і потайки. Якщо раніше колядували і щедрували не тільки в хаті, а й на вулиці під вікном, то в досліджуваний період вітали тільки в хаті і тих господарів, які пустили колядників чи щедрувальників. За свідченнями респондентів, ходили вітати переважно до родичів, знайомих, друзів, які не заявлять в школу чи сільську раду. Колядників і щедрувальників було значно менше, ніж в попередні роки, адже колядувати дітям в школі заборонялося. Хоча, за спогадами очевидців, в селах подекуди зустрічалися випадки щедрувань серед школярів, за це їх потім в школі привселюдно висміювали [13, № 47, арк. 98].

Районний осередок СВБ на передодні Різдвяних свят також активізував свою роботу. В плані антиріздвяної кампанії та подальшої антирелігійної діяльності осередку СВБ на січень – березень 1933 року йдеться про те, щоб осередки на місцях вимагали від селян 100 % виходу на роботу в день Різдва. Пропонувалося завідувачам сільбудів і хат-читалень провести лекції на тему: «За другу п'ятирічку проти релігійного різдва». В організацію роботи осередків на місцях в цей період мали бути покладені гасла: «Жодної години прогулів в дні «Різдва» й жодної копійки на куркульсько-попівське свято». А також заключною нотою пропаганди в цей день мала бути доповідь на тему: «Походження дикунського свята «Різдво» [14, док. 991, с. 1–4].

Також зазначалося, що подібні заходи повинні проводитися і на Водохреще, для більшої ефективності антирелігійної роботи. Респонденти розповідають, що селян влада змушувала працювати на Різдво. «Старалися в свята, наприклад у Різдво, людям найти роботу. Мати розказувала, її вигнали на Різдво на підводу куркульське продавати. Тут Рождество, пироги треба пекти, ну які ті пироги вже були, ну все одно щось приготує старалися. А тут до матері прийшли – іди продавай куркульське» [13, № 24, арк. 44].

Напередодні різдвяних свят в газетах вміщувалися різного змісту статті, які закликали не відзначати це свято. В одній із них йдеться про те, що робітники фабрик і заводів ухвалюють постанови про зняття церковних дзвонів і передачу цього цінного металу промисловості, прискоривши цим темпи індустріалізації країни. Ухвалюють і постанови, щоб «відпрацювати день «різдва» на індустріалізацію і довести цим, що релігія віджила свій вік і не потрібна робітничому класові, що вона запаморочує голови та відвлікає робітника від творчої праці... Наша друкарня теж відмовилася від «різдва» і 25 грудня відробила на користь індустріалізації. Всі вийшли на роботу. Бо знали, що вони прискорюють індустріалізацію і, з другого боку, – забивають осиковий кілок в релігію. Але є такі, які кажуть «наше свято 7 січня», тому серед них треба провести гуртку безбожників і комісії роз'яснювальну роботу. Геть «нове» і «старе» «різдво!»» [15].

В іншій статті йдеться про те, що «История рождества исходит к первобытным временам и является одним из самых диких пережитков

8. Історичний та політологічний контекст свободи совісті

старого. Задолго до християнства много первобитних народів праздновали рождення сонця, которое они боготворяли. Как раз в это время день начинал увеличиваться и они воспринимали это как победу сонця над темнотою, лета над зимою. К этому первобитному дикому празднику церковь приурочила рождество» [15]. Така активна антиріздвяна пропаганда, яка проводилася з різних напрямів, призводила до втрати окремих елементів різдвяної обрядовості, вона продовжувала функціонувати вже в трансформованому вигляді.

Святкувати Великдень також суворо заборонялося. Антивеликодняя пропаганда також велася відразу в кількох напрямках. В школі дітям розповідали про шкідливість цього свята і вимагали, щоб вони не святкували його, не допомагали батькам готуватися до свята, не красили яєць, не йшли до церкви [13, № 21, арк. 39]. Культурні організатори також проводили в селах району антипасхальну пропаганду і читання лекцій [9, 25 березня 1933 р., с. 42].

В листі СВБ під назвою «Кому потрібен Великдень?» до осередків цієї організації йшлося: «майже два тисячоліття трудящий вірів великодній казці, що її так довго вбивали в голову пролетаря й бідняка попи. Невпинне жалібно нудне гудіння церковних дзвонів протягом семи тижнів великого посту, довгі моління перед чорними постовими іконами, піст, що виснажує вірних... все це розслаблювало тіло й свідомість трудящих, примушувало їх забути за земне життя, робило їх непридатними для класової боротьби з їхніми ворогами» [14, Док. 7892, с. 1]. Далі йшлося про заклики трудящих не до покори, а до мирної і творчої праці. І святкувати не Великдень (свято ворогів), а Перше Травня – свято всіх трудящих, свято перемоги над старим світом. Але особливо наголошувалося на наступному: «Не слухай попів і сектантів, не вір їхнім брехням! Замість церкви йди до клубу! Не пускай попів та сектантських провідників до своєї хати! Жодної копійки не давай на релігію!». І на завершення закликали всіх стати до роботи на Великдень [14, Док. 7892, с. 2].

Крім агітації також застосовувалися і методи примусу. Так, впроваджене в побут свято трудящих – 1–2 травня часто відзначали в дні релігійних свят. Наприклад, 1 травня могли святкувати на Великдень для того, щоб селяни не йшли до церкви, а працювали на суботниках чи на мітингах на честь трудящих Радянського Союзу. А святкування

2-го травня могли перенести на Вознесіння [16], яке віряни відзначають через сорок днів після Великодня.

Через заборону святкувати релігійні свята деякі з їх елементів були втрачені назавжди. Серед них обряд хрестування. Ганна Андріївна Тунник розповіла про цей обряд: «Різдво заприщали одмічати, щедрувати, хрестуватися. Зараз багато і не знає, що воно таке хрестуватися, а тоді діти рано бігали по хатах і хрестувалися. Хрестуються на Паску рано, тільки хлопці ходять по хатах, дівчата не ходять. Заходять в хату і читають такого вірша:

*Христос Воскрес!
Там Діва Марія над гробом стояла,
Плакала, ридала.
Не плач не ридай,
Свого сина шукай.
Твій син воскрес, нам радість приніс.
Ми радість отримуємо,
Вас з празником поздравляємо!*

Коли хрестуються – не питаються, чи можна чи ні, бо колядувати питають, а тут ні. Ходили рано, тільки паску з церкви принесуть і біжать хрестуватися. А дітям за це дають гроші й канфети. Ну, а раніше давали хто кусок паски, хто яйце, хто сахару в грудочках, бо такого не було, як зараз – нічого» [13, № 31, арк. 48].

Ще одним великим святом селянської культури до колективізації було Храмове свято села. В традиційному суспільстві воно мало цілий ряд ритуалів та обрядів (хресні ходи, вуличні процесії, святкові обіди і ярмарки). В цей день вшановували пам'ять святого, на честь якого була збудована і названа церква. До свята готувалися заздалегідь, прикрашали хату, готували святкові страви. За декілька днів до Храмового свята священик із причтом обходив кожну хату в селі і відправляв перед іконами молитву [18, с. 206].

В період колективізації та Голодомору 1932–1933 рр. святкувати «храм», як називали це свято на Роменщині, було суворо заборонено. Адже радянське керівництво через такі заборони намагалося примусити селян відмовитися від дотримувannya та виконання будь-яких релігійних ритуалів.

8. Історичний та політологічний контекст свободи совісті

В архівних документах знаходимо розпорядження про заборону відзначати релігійні обряди, які відбуваються за межами церкви з участю великої кількості вірян. Проведення таких заходів було можливе лише з дозволу місцевої влади [19]. Звісно, в умовах антирелігійної політики на видачу такого дозволу марно було сподіватися. Таким чином частина обрядодій Храмового свята, яка стосувалася хресного та вуличного ходу, а також масові гуляння були втрачені назавжди.

Саме свято «храму» в період Голодомору 1932–1933 рр. не відзначали. Ось що розповідають респонденти: «Ну, в голод, то і не було за що його одбувать, а після голоду одбували. Храм – це празник, коли з'їжжались родичі. За роботою ніколи ходять у гості, а тим більше, коли родичі живуть у другому селі. А храм приходиться всігди на якийсь празник, то вже робить нічого дома не будеш, бо гріх, а в гості можна поїхати. Так в основному родичі і приїжджали. Ну і друзі приходили, куми. Бувало що заходили і зовсім чужі люди, їх тоже угощали, бо храм же» [13, № 34, арк. 53]. Навіть з незначним покращенням матеріального становища роменчан відновлюється святкування «храму», але вже без релігійного наповнення.

Слід зауважити, що і в другій половині 30-х років ХХ ст. заборона на святкування Храмових свят не була знята, проте селяни продовжували їх відзначати, хоча й в трансформованому вигляді, без релігійного наповнення. Респонденти розповідають: «Правда, коли й даже заприщали і після голоду, то люди тайком празнували храм. На храм приїжджали родичі і куми, друзі. Ну, тоді стільки страв не готовили, як зараз. Тоді якусь гуску чи курку спечуть, картоплі зварять, захолод, огірки солоні ще з зіми, галушки варили, а пізніше макарони, може хто кисіль зваре білий (з молока) чи чорний (з ягід). І пекли, як було з чого, так пироги. Обізательно, коли гості уже їхали додому, давали храмового. Ну, це там готовили узлик, туди ложили обично пироги, могли чверточку положить, такий гостинець тим родичам, шо остались дома і на храм не приїхали» [13, № 34, арк. 67].

Представники влади у селі добре знала, коли «храм» у своєму та сусідніх селах. Вони стежили, щоб його не відзначали, забороняла їздити до родичів на «храм» у сусідні села: «Оце ж Галковський, такий був противний, у його прадід був чи дід, батюшкою. І він при цих комуністах став себе так видвигать, шо він проти релігії, щоб його не прикрили,

шо він батюшки онук. І так він і виступав проти релігії. Так як він був головою сіліради, а йшли люди в Коронецьку на храм, на Покрову, він виходив за село і завертав людей назад, щоб не йшли храмувать. Так люди переказували, шо там на виході з села в сторону Коронецького на дорозі Галковський стоїть. Ну люди все одно на храм ішли, обходили низом під річкою і йшли» [13, № 6, арк. 10].

Значна кількість свідчень очевидців доводить, що в умовах колективізації, «розкуркулення», Голодомору 1932–1933 рр. та антирелігійної політики влади найбільше збереглися серед релігійних свят Різдво та Великдень. Незважаючи на переслідування з боку влади, селяни все ж таки потайки відзначали календарні свята, які були найвпливовішою частиною ритуального життя роменчан. В інших регіонах України селяни також відзначали свята календарної обрядовості (Різдво, Великдень, Храмові свята та інші), проте у зміненому вигляді. Слід зауважити, що цих традицій дотримувалися переважно люди старшого віку. Молодь під впливом антирелігійної пропаганди менше святкувала традиційні свята.

Антирелігійна політика радянської влади в кінці 20-х–30-х років ХХ ст. призвела до деформації традиційної культури українців. Процеси, які відбулися в середовищі українського селянства, добре прослідковуються на прикладі досліджуваного регіону. Через сувору заборону та покарання селяни боялися відкрито святкувати традиційні релігійні свята. Вони були змушені потайки відзначати хоча б найбільші з них, уникати роботи в ці дні у колгоспах та на виробництвах. Щоб здійснити деякі церковні таїнства, зокрема хрещення, змушені були потайки долати великі відстані в пошуках священика. Це призвело до втрати значної частини обрядових елементів традиційних свят, а самі свята продовжували існувати вже в трансформованому вигляді.

1. Полтавщина / [упоряд. М. Філянський, Я. Риженко] ; Полтавський державний музей ім. В. Г. Короленко. — Полтава : «Полтава-поліграф», 1927. — Т. 2. — 420 с.
2. Мандрик Я. Культура українського села в період сталінізму 1929 – 1938 / Я. Мандрик. — Івано-Франківськ : ДОП Івано-Франківський держ. тех. ун-т., 1998. — 253 с.
3. Удод О. Деформація національно-історичної пам'яті народу / О. Удод // Генотид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка :

8. Історичний та політологічний контекст свободи совісті

- міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 25 листопада 2002 р. — К. ; Нью Йорк, 2003. — С. 243.
4. Книга пам'яті Сумської області. Мартиролог втрачених святинь. — Суми : Видавництво «Ярославна», 2007. — Т. 2. — 324 с.
 5. Сотник О. Репресії проти церкви на Сумщині (1918 – 1988) / О. Сотник. — Суми : Собор, 2005. — Вип. 1. — 116 с.
 6. Євсєєва Т. М. Безбожна п'ятирічка / Т. М. Євсєєва // Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — К. : Наук. думка, 2003. — С. 656—658.
 7. Центральний державний архів громадських об'єднань України, м. Київ. — Ф. 1, оп. 20, спр. 7105. — Арк. 10.
 8. Державний архів Сумської області. — Ф. Р-4549, оп. 1, спр. 243. — Арк. 8.
 9. Щоденник Роменського краєзнавчого музею за 1932–1934 рр. / записи Паленко Т. Л. // Фонди Роменського краєзнавчого музею. — Арх. № 49.
 10. Антирелігійна пропаганда в історических и краєведческих музеях / [под ред. В. П. Герасимова]. — М., 1962. — 111 с.
 11. Стасюк О. Геноцид українців: деформація народної культури / О. Стасюк. — К. : Стило, 2008. — 224 с.
 12. Блокнот агітатора : спеціальний випуск, посвящений новим советским праздникам, обрядам и традициям / [ред. Маринкин]. — Хабаровск : Книг. изд., 1967. — 56 с.
 13. Архів кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка (далі – Архів КЕК). — Ф. 12, п. 1.
 14. Фонди Роменського краєзнавчого музею. Відділ обліку та збереження фондів Державного історико-культурного заповідника «Посулля».
 15. Геть релігійний дурман! // Валик. — 1930. — 3 січ. — С. 3.
 16. Архів КЕК. — Ф. 12, п. 1, № 21. — Арк. 39.
 17. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ. — Ф. 1, оп. 4, спр. 1. — Арк. 100.
 18. Нолл В. Трансформація громадянського суспільства. Усна історія селянської культури 1920 – 1930-х років / Нолл Віл'ям. — К. : Родовід, 1999. — 590 с.
 19. Українці: свята, традиції, звичаї / [уклад. І. Коверець]. — [2-е вид., стер.]. — Донецьк : Альфа-Прес, 2008. — 304 с.